

İBN KESİR'İN *EL-BİDÂYE VE'N-NİHÂYE* ADLI ESERİNDE SÖZÜ GEÇEN DEPREM KAYITLARININ ANALİTİK DEĞERLENDİRMESİ

ANALYTICAL EVALUATION OF THE EARTHQUAKE RECORDS IN IBN KATHİR'S AL-BİDAYA WA'N-NİHAYA

Rıdvan Yiğit*

Öz

Bu çalışmada İslam tarihçiliğinin mühim temsilcilerinden sayılan İbn Kesir'in el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih adlı eserinin son 500 yıllık zaman diliminde (Hicri 245-744) depreme dair sunulan kayıtlar incelenmektedir. Esasen depremin doğrudan ya da dolaylı olarak tüm insanlığı etkilediği ileri sürülebilir. Bilhassa deprem kuşağı adı verilen ve kırılmaya müsait fay hatları üzerindeki yerleşim yerleri bu yıkıcı doğal afetten daha çok etkilenir. Bu nedenle insanlığın ortak tecrübesini gelecek nesillere aktarma iddiası taşıyan tarih kitaplarının da depremlere dair kayıtlar sunduğu görülmektedir. Orta Çağ'da yaşamış mühim tarihçilerden biri olan İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye adıyla şöhret bulan bir dünya tarihi kaleme almıştır. Eserin müellifi, her ne kadar siyasi tarih merkezli bir anlatım tercih etmiş görünse de toplumu derinden etkileyen depremlere dair malumat vermekten de geri durmamıştır. Anakronizme düşmeden ve İbn Kesir'in yaşadığı XIV. Yüzyıl şartları hesaba katılarak yapılacak bir değerlendirmede, onun sunduğu kayıtlardan birçok açıdan yararlanılabileceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Deprem, İstatistik, İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye

Abstract

This study examines the records on earthquakes in the last 500 years (245-744 AH) of Ibn Kathir's al-Bidāyah wa'n-Nihāyah fi't-Tarih, one of the most important representatives of Islamic historiography. In fact, it can be argued that earthquakes affect all humanity directly or indirectly. In particular, settlements on fault lines, which are called earthquake zones and are prone to fracture, are more affected by this devastating natural disaster. For this reason, history books, which claim to transmit the common experience of humanity to future generations, also provide records of earthquakes. Ibn Kathir, one of the most important historians who lived in the Middle Ages, wrote a history of the world that became famous as al-Bidāyah wa'n-Nihayyah. Although the author of the work seems to have preferred a narrative centered on political history, he did not refrain from giving information about earthquakes that deeply affected the society. Without falling into anachronism and taking into account the conditions of the fourteenth century when Ibn Kathir lived, it can be said that his records can be utilized in different ways.

Keywords: Earthquake, Statistics, Ibn Kathir, al-Bidaya wa'n-Nihaya

GİRİŞ

Deprem, yer kabuğunun katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi şeklinde tanımlanabilir. Ülkemiz ve dünya gündemini sürekli meşgul eden depreme dair incelemelerin disiplinler arası bir anlayışla yapılması faydalı olacaktır. Nasıl ki deprem kuşaklarının isabetle tespiti konusunda yerbilimcilere ihtiyaç varsa, geçmişte yaşanmış acı tecrübelerin bilançosunu doğru verilerle günümüz insanına aktarabilmek için de tarihçilere ihtiyaç vardır. Depremlerin şiddeti ve etki derecesini nesnel ölçütlerle ölçmek ne kadar mühimse, herhangi bir yerleşim yerinin deprem tarihçesini bilmek yahut depremin neden olduğu psiko-sosyal tahribatla mücadele yolları üzerine projeler geliştirmek te mühimdir. Bu nedenle insanlığın ortak hafızası denebilecek tarihî kaynaklardaki bilgileri gözden geçirmek depremleri önlemeyecekse de bu yıkıcı doğa gerçeğiyle yaşama konusunda olumlu katkılar sağlayacaktır.

Tarih bilimi geçmişte yaşanmış ve insanlığın ortak hafızasına kazınmış mühim meseleleri konu edinir. Herodot'tan günümüze kadar sayısız tarihçi gelecek nesillere salt bilgi vermek yahut ders niteliğinde bazı olayları aktarmak için takdir edilesi bir çaba göstermiştir, göstermeye de devam etmektedir. Siyasi tarih ağırlıklı eserlerde bile başta deprem olmak üzere doğal afetlere dair bilgilere yer verildiği göze çarpmaktadır. Bunun temel nedeni, son tahlilde tarihin toplum hayatını etkileyen meselelerle ilgileniyor olduğu gerçeğidir. Orta Çağ'ın ve İslam tarihçiliğinin önemli isimlerinden biri olan İbn Kesîr tarafından genel bir dünya tarihi mahiyetinde yazılan *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserde de depremlere dair kayıtlara yer verilmektedir. Mezkûr eser kâinatın yaratılışından başlayarak klasik İslam Tarihi geleneğine sadık bir üslupla siyasi ve kültürel konuların yanı sıra halkın yaşamını doğrudan etkileyen sosyal olaylara, salgın hastalıklara ve depremlere de yer vermesi açısından tetkik edilmeye değer bir mahiyet taşır. İnceleme dönemimize dâhil olan süreçte İbn Kesîr'in sıkça başvurduğu kaynaklar arasında Taberî, İbnü'l Esîr ve Sıbt İbnü'l Cevzî'nin eserleri olduğu müşahede edilmektedir. Eserin 500 yıllık bir süreci ihtiva eden XI, XII, XIII ve XIV. ciltleri tarandığında, kayda geçirilen toplam 44 deprem olduğu görülmüştür. Bu da ortalama her 11 yılda kayda değer bir depremin olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde her bir asır, müstakil olarak incelenecek ve depreme dair analitik değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Depreme Dair Kayıtlar

1.1. Hicri 3. asır kayıtları

Hicri 245 yılında (M.859-860) meydana gelen depremlerde Yakûbî ve Taberî'ye göre Şam bölgesinin tamamında (Yakûbî, t.y, c. II, s. 491; Taberî, 1997, c. IX, s. 213), İbn Kesîr'in kayıtlarına göre ise çeşitli yerlerde çok miktarda deprem meydana geldi. Antakya'da yaşanan deprem 1500 evin harap olmasına ve 90'dan fazla burcun yıkılmasına neden oldu. Bazı mıntikalarda duyulan sesler nedeniyle insanlar panik içerisinde evlerini terk ettiler. Burada bulunan Akra dağı, yükselen deniz suları içinde kaybolurken, bölgedeki bir nehir kurudu. Taberî'nin anlattığına göre aynı yıl Tinnis halkı da benzer sesler duymuş ve burada meydana gelen depremde de çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Ayrıca; Adana, Urfa, Dımaşk, Harran, Humus, Misis, Rakka, Re'sul-Ayn ve Tarsus ile Biladü's-Şam sahil kesiminde sarsıntılar gerçekleşti. Lazkiye'de gerçekleşen depremden de neredeyse sağ kurtulan olmadı. Cebele bölgesi ise adeta haritadan silindi. (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 11). Yakın dönemde yapılan bazı çalışmalardan Antakya'da meydana gelen depremlere dair istatistiksel veriler elde etmek mümkündür. Bunlardan biri Nuh Arslantaş tarafından yapılmış olup, çalışmada Hicrî 115/733-734, 458/1065-1066, 526/1131-1132, 528/1133-1134 ve 588/1192-1193 yıllarında meydana gelen depremlerin yıkıcı etkiler bıraktığı ortaya konmaktadır (Arslantaş, 2015, s. 24).

Antakya, 6 Şubat 2023 tarihinde gerçekleşen depremlerde de demografik ve ekonomik açılarından zarar gören kentlerin başında gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın Kahramanmaraş ve Hatay depremleri raporunda afetin yıkıcı etkisine dair istatistiksel bilgiler yer almaktadır. Rapora göre acil harcama başlığı altında 127 milyar 986 milyon TL, kamu kesimi hasar maliyeti başlığı altında da 240 milyar 209 milyon TL tutarında bir maliyet söz konusudur (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı Raporu, Mart 2023). Ancak belirtmek gerekir ki raporda kullanılan verilere Nisan ve Mayıs aylarında harcanan tutar ve ileriye dönük altyapı ve üstyapı yatırımlarının maliyeti dâhil değildir.

İbn Kesîr tarafından verilen kayıtlarda adı geçen yerleşim yerlerinden biri olan Tinnis, Mısır'ın dışa açılan önemli liman kentlerinden birisidir (Abbadî-Salim, 1981, s. 153-154). Rakka'nın ise, Suriye'nin kuzeyinde yer alan, stratejik konumu ve uygun iklim koşulları nedeniyle tarih boyunca defalarca el değiştiren önemli bir kent olduğu görülmektedir (Hamevî, t.y., c. III, s. 58-60). Misis, Adana sınırları içinde bulunan ve elverişli konumu nedeniyle antik çağlardan beri önemli bir yerleşim yeri (Demirkent, 2020, s. 178-181) olup, bu tarihi kentin bir kültür mirası olarak korunması gerektiğini somut örneklerle ortaya koyan çalışmalar (Dikmen, 2021,

ss.707-737) vardır. Hamevî tarafından *Lazıkıyye* imlası ile kullanılan yerleşim yeri, Suriye sınırları içinde kalan ve Doğu Akdeniz'in önemli liman kentlerindedir (Hamevî, t.y., c.V, s. 5-7).

Hicri 249 (M.863-864) yılı Zilhicce ayında ise Rey'de büyük bir deprem olduğunu yazan İbn Kesîr, söz konusu depremin artçıları nedeniyle çok sayıda evin yıkıldığı ve insanın öldüğünü, ayrıca bölge halkından hayatta kalanların da çöle kaçtığını bildirmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 28). Hicri 258 (M.871-872) yılında da Vâsıt'ta yaşanan depremden dolayı çok sayıda evin yıkıldığı ve depremde 20.000'den fazla insanın hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 70). İbn Kesîr tarafından verilen bilgilere göre tahrip gücü yüksek depremlerden biri de Hicri 280 (M. 893-894) yılında Erdebil'de meydana gelmiştir. Anılan yerde yaşanan 6 deprem nedeniyle 150.000 kişi enkaz altında can verirken yaşanabilir 100 kalmadığı görülmektedir. Rey ve Taberistan şehirlerinin kaynak sularının kurumması sonucunda üç ölçek suyun bir dirheme satılır olduğuna dair kayıtların (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 130), depremle bir ilgisi olup olmadığına dair net bir fikir elde etmek mümkün görünmemektedir.

Depreme dair kayıtlarda adı geçen Rey'in, Darius'un M.Ö. IV. Yüzyıla ait kitabelerinde de *Raga* olarak adının geçtiğine ve en az 2500 yıllık bir şehir olduğuna hükmedebiliriz. Selçukluların başkentliğini de yapmış olan bu kadim İran şehri hakkında Barthold ve Özgüdenli tarafından verilen bilgiler (Barthold, 2022, s. 135-146; Özgüdenli, 2008, c. XXXV, s. 40-41) kentin yalnızca siyasi tarihi değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik ve beşerî tarihini anlayabilmek için de mühimdir. Yerleşim yeri olma özelliğini günümüze dek sürdürememiş şehirlerden biri olan Vâsıt ile ilgili eski kayıtlarda oldukça detaylı bilgiler vardır. Mesela Hamevî Vâsıt şehrini anlatmaya tam 6 sayfa ayırmıştır (Hamevî, t.y., c. V, s. 347-353). Siyasi ve iktisadi sebeplerin etkisi olmakla beraber şehrin zamanla terkedilmesinde bir deprem bölgesi olmasının da payı olduğu kanaati taşımaktayız. Aynı müellif Erdebil'in tarihî önemine dair verdiği pek çok bilgi yanında yaşadığı günün koşullarında Tebriz'e 7 günlük mesafede olduğunu söylemekte ve bu şehirde yetişmiş meşhur kişiler hakkında da bilgi vermektedir (Hamevî, t.y., c. I, s. 145-146). Bu bilgilerden yola çıkıldığında Erdebil'in tüm yıkımlara rağmen yeniden toparlanarak siyasî ve kültürel canlılığını koruyabildiğine hükmedilebilir.

İbn Kesîr'in kayıtlarına dayanarak H.288 (M.900-901) yılının farklı coğrafyalarda çeşitli afetlerin hüküm sürdüğü bir yıl olduğu söylenebilir. Zira bu kayıtlara göre Azerbaycan'da görülen veba salgınında, defin merasimi yapılamayacak kadar çok insan hayatını kaybetti. Aynı yıl Erdebil'de saatlerce devam eden devam fırtınayı günlerce süren şiddetli bir depremler takip

etti. Peş peşe gelen iki afet sonucunda 150.000 kişi öldü. İbnü'l Cevzî'den yaptığı alıntıyı aktaran İbn Kesîr, H.289 (M.901-902) yılının Recep ayında Bağdat'ta peş peşe depremler meydana geldiğini, sonra da şehrin sakinleştiğini belirtmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1358, c. VI, s. 31; İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 155,173).

1.2. Hicri 4. asır kayıtları

İbn Kesîr tarafından Hicri 4. Yüzyıla dair 7 adet kayıt sunulmaktadır. Bunlardan ilki Hicri 331 (M. 942-943) yılına ait olup, bu yıl Nesa bölgesinde meydana gelen depremde birçok evin yıkıldığı ve insanın öldüğünü yazan müellif (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 355), yıkıma dair net sayı vermemekte ve benzer kayıtların Süyûtî tarafından da sunulduğu görülmektedir (Süyûtî, 1409/1987, s. 173; Arslantaş, 2015, s. 78). Birçok tarihçi gibi Caroline Finkel de, deprem tarihine dair verdiği kıymetli malumat nedeniyle Süyûtî'ye özellikle değinmektedir (Finkel, 2001, s. 280). Kesin sayı verilmeden kayıtlara geçirilen bir başka deprem hadisesinin de Hicri 345 (M. 956-957) yılında Hemedan'da olduğu görülmektedir. İbn Kesîr'in kayıtlarına göre burada meydana gelen şiddetli deprem nedeniyle çeşitli evlerin yıkıldığı ve Kasr-ı Şirin'in bir yıldırım nedeniyle ikiye bölündüğü anlaşılmaktadır. Müellif, burada da çok sayıda insanın enkaz altında kalarak can verdiğini yazmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 395). Ancak İbnü'l-Esîr bahsedilen deprem sırasında bazı evlerde çatlaklar oluştuğu bilgisiyle yetinmektedir (İbnü'l-Esîr, 1965, c. VIII, s. 518; Arslantaş, 2015, s. 81).

Müteakip yıla dair verdiği kayıtlarda İbn Kesîr, Hicri 346 (M.957-958) yılında geniş bir bölgeyi etkileyen bir depremden bahsetmektedir. Kayıtlara göre bu yıl çeşitli İran kentleri, Irak ve komşu bölgelerde peş peşe devam eden ve 40 gün süren depremler oldu. Ana depremler ve artçıları nedeniyle binalar yıkılmış, su kaynakları kurumuş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 398). Önceki yıl Irak'ta bir deprem olduğu bilgisini veren İbn Kesîr Hicri 347 (M.958-959) yılı olaylarını anlatırken bu sefer daha net bir merkezden bahsetmekte ve Bağdat'ı işaret etmektedir. Anılan yılın bahar aylarında Bağdat dâhil olmak üzere birçok şehri etkileyen depremlerden dolayı çok sayıda insanın öldüğü ve evlerin yıkıldığı kaydedilmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 399). Ayrıca Hicri 363 (M.973-974) yılında Vâsıt şehrinde de şiddetli bir deprem meydana geldiği görülmektedir. İbn Kesîr'in kayıtlarında sıklıkla adı geçen Bağdat şehrinin Hicri 367 (M.977-978) yılında tekrar ve defalarca sarsıldığı görülmektedir. Depreme bağlı olarak afet sonrasında Dicle'nin sularının yükseldiği ve bu yüzden çok sayıda insanın öldüğüne dair bilgiler de sunulmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 472,490). İbn Kesîr tarafından Cebel mıntıkası (dağlık alan) olarak tesmiye edilen yukarıdaki bölgenin, Farsça kaynaklardaki karşılığı olan Kûhistan (dağlık bölge) ile tamamen örtüştüğü

görülmür. İbn Kesîr tarafından verilen bilgiler değerlendirildiğinde, bu bölgeyle beraber Kum ve Rey şehirlerinin de depremden etkilendiği düşünülürse, anılan bölgenin İran/Kûhistan olduğu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıkar.

Müellif, Hicri 376 (M.986-987) yılında Musul'da yaşanan depremde birçok binanın yıkıldığı, ahaliden çok kimsenin hayatını kaybettiğini yazmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 515). Aynı yıl gerçekleştiği anlaşılan ve Kuzey Anadolu-Marmara fayının tetiklediği bir depremin detaylarına başka kaynaklarda yer verildiği görülmektedir. Arslantaş, mezkûr depreme dair Yahya b. Sâid el-Antakî ve Urfalı Mateos'u kaynak göstererek İstanbul-İzmit hattında sarsıcı bir depremin gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Yazarın kullandığı kaynaklardan ilki Ayasofya'nın üçte birinin, ikincisi de kilisenin yıkıldığını kaydetmektedir (el-Antakî, 1990, s. 213; Urfalı Mateos, 1987, s. 41; Arslantaş, 2015, s. 84-85). İbn Kesîr'in kayıtlarına göre Dinever'de Hicri 398 (M.1007-1008) yılı Şaban ayında yaşanan sarsıntı hem insan hem de mülk kayıplarına yol açtı. Yakın bölgelerde yaşanan fırtına ise temel geçim kaynağı olan tarım üzerinde yıkıcı etkiler bıraktı. Çok sayıda insan öldü. Şiraz kentinde yaşanan yıkıcı depremde gemilerin çoğunun battığı, Vâsıt kentinde de olağanüstü büyüklükte dolular yağdığı görülmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 39).

Makdisî, aralarında Dinever'in de bulunduğu çeşitli şehirlerin coğrafi yapısı ve bu bölge halklarının itikadî durumları hakkında bilgiler vermektedir (Makdisî, t.y., c. I, s. 395). Bu kayıtlar yalnızca tarihî coğrafya hakkında bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda doğal afet-ilahi ceza algısı arasındaki ilişkiye de ışık tutmaktadır. Irak'ta tarihî bir şehir olup Dicle Nehri'nin batı yakasında bulunan (Hamevî, t.y. c. II, s. 38) Tıkrit, aralarında eski Irak lideri Saddam Hüseyin'in de olduğu pek çok tarihî şahsiyet yetiştirmiştir. Orta Çağ İslam coğrafyacılarının bu mühim şehir hakkında önemli bilgiler verdiği görülmektedir.

1.3. Hicri 5. asır kayıtları

Hicri 5. Asırda İbn Kesîr'in kayıtlarında 10 adet depreme yer verilmektedir. Ancak depreme dair haberlerden, bu depremlerin müstakil mi yoksa artçı mı olduğuna dair sağlıklı tahminde bulunmak zordur. Kronolojik olarak incelemeye çalıştığımız ilk kayıtlara göre Hicri 425 (M.1033-1034) yılında; Mısır, Şam, Remle, Kudüs, Gazze ve komşu bölgelerde meydana gelen tahrip gücü yüksek depremler yaşanmıştır. Yaşanan depremlerde çok sayıda can kaybı olurken, Remle'deki tahribatın büyüklüğünden dolayı halkın kenti terk ederek bir süre dışarıda yaşadığı görülmektedir. Kudüs'te de üç semavi dinin mukaddes saydığı bazı mekanlar zarar görmüş, kimi yerleşim yerleri de adeta haritadan silinmiştir. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 118-119).

İbn Kesîr'in, İbnü'l-Cevzî'den aktararak verdiği bilgilere göre yukarıda detayları verilen depremde bilhassa Kudüs büyük zarar görmüştür. Remle şehri ise Filistin'in tarihî kentlerinden biridir. Filistin bölgesinin ortasında yer aldığı için bazı dönemlerde eyalet merkezi olarak tahkim edilmiştir. Remle'nin 4. İklim bölgesinde yer aldığı iddia eden bazı isimler olmasına rağmen, Hamevî bölgenin 3. İklimde olduğunu savunmaktadır (Hamevî, t.y., c. III, s. 69-70). Mukayeseli değerlendirmeler ve Remle'nin ilk İslam fetihleri sırasında oynadığı mühim rol hakkında ilgili kayıtlara bakılabilir.

Müellifin nadiren net zayıf konusunda bilgi verdiği kayıtlardan biri de 434/1042-1043 Tebriz depremidir. Kayıtlara göre bu yıl burada yaşanan depremde hem askerî hem sivil mimari büyük zarar görmüş, şehrin kalesi ve evleri enkaz haline gelmiş, 50.000 kişi depremde hayatını kaybetmiştir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 142). Tebriz, Kuzeybatı İran'da yer alan mühim bir şehirdir. Şehre dair bilgiler incelendiğinde ilk yerleşim yerinin değiştiği, burada yaşanan depremler nedeniyle Urmiye Gölü'nün batısına yeni yerleşimler kurulduğu görülmektedir. Ahvaz ise eski Elam Devleti'nin ve günümüzde İran'ın Hûzistan eyaletinin merkezi olan bir şehirdir. Şehrin adının telaffuzu, kuruluşu ve İslam fetihleri süreci hakkında Hamevî tarafından (Hamevî, t.y., c. I, s. 284-286) mühim bilgiler verilmektedir. Bu depremden 10 yıl kadar sonra İran coğrafyasında olduğu anlaşılan, ancak yerini tam tespit edemediğimiz bazı mıntıkalarda şiddetli yer sarsıntılarının yaşandığı görülmektedir. Kayıtlara göre Hicri 444 (M.1052-1053) yılında Ahvaz ve çevresinde yer sarsıntıları yaşanmıştır. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 162). Görüldüğü gibi müellif deprem bölgesinden bahsederken tam olarak *Ahvaz ve bağlı mıntıklar* ifadesini tercih etmekte ve detaylı bir coğrafya bilgisi vermemektedir. Ancak Urfalı Mateos aynı yıl Antakya'da meydana gelen depremde 10.000 kişinin öldüğünü ve enkaz altında kalan insanların on beş gün yardım beklediğini aktarmaktadır (Urfalı Mateos, 1987, s. 99) Selçuklu Devri Anadolu'sunda ve Antakya özelinde yapılan bazı çalışmalar da Ermeni tarihçilerinden Vardan Vardapet ve Simbat ile Urfalı Mateos'un kayıtlarına dayanarak depremin detaylarını ortaya koymaktadır (Arık, 1994, s. 18; Kaya-Kıyılı, 2009, s. 406-407).

Ekinleri tahrip eden dolu, büyük maddî zarara neden olan sel baskınları ve yıkımlara neden olan depremlerin yaşandığı yıllardan biri de İbn Kesîr'in kayıtlarına göre Hicri 450 (M. 1058-1059) yılıdır. Anılan yılda Irak'ta yalnızca ekinleri tahrip etmekle kalmayıp aynı zamanda çiftçilerin de ölümüne neden olacak büyüklükte dolu yağdığı görülmektedir. Bağdat merkezli olan ve komşu coğrafyaları da etkileyen depremden kaynaklanan taşkınlar yaşandığı ve afetler silsilesinin büyük yıkıma yol açtığı anlaşılmaktadır. Müellif ayrıca doğal afetlerden sonra sıklıkla görülen yağma ve talan hadiselerine dair bilgiler de vermekte, Cuma namazına gitmekte

olan bir kişinin başındaki sarığın bile alındığına dair çarpıcı örnekler sunmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 185).

Hicri 458 (M.1065-1066) yılında gerçekleşen depremle ilgili olarak İbn Kesîr insan kayıplarından net şekilde bahsetmezken maddi kayıplara dair bazı bilgiler vermektedir. Müellifin kayıtlarına göre bu yılın Cemaziyelahir ayında (1066 Nisan-Mayıs) Horasan'da ve başka yerlerde yaşanan depremler nedeniyle insanlar hayatını kaybederken, jeolojik değişimler de yaşanmıştır. Bazı köy ve kasabaların haritadan silindiği depremden sonra insanlar çöle çekilerek orada ikamet etmeye başladı. Depremi müteakip yangınlar nedeniyle de evler iş yerleri küle döndü. İktisadi kayıplar yağma ve talan hadiselerine zemin hazırladı (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 207-208). Muhtemelen İbn Kesîr'in kullandığı kaynaklar dışında da bazı başka kayıtları gören Süyûtî, adı geçen depremden sonra Bağdat şehrine ulaşan bir mektubu eserine almıştır. Mektup metni Arslantaş'ın eserinde de verilen belgedeki: “*Kıyamet zamanından önce koptu.*” İfadesi, yıkımın büyüklüğüne dair bir fikir verebilir (Süyûtî, 1409/1987, s. 179-180; Arslantaş, 2015, s. 94). Yine İbnü'l-Cevzî'den alınarak aktarılan bilgilere göre Hicri 460 (M.1067-1068) yılının Cemaziyelevvel ayında her ne kadar Kûfe'yi de etkilemiş olsa da Filistin havalisini vuran, Kudüs, Rahbe, Remle kentlerinde etkili olan büyük bir deprem olduğu görülmektedir. Dönemin bilgi kaynakları arasında sayılabilecek olan tüccar mektuplarına göre bilhassa 2 evin sağlam kalabildiği ve 15.000 kişinin ölümüne neden olan Remle depreminin şiddetli olduğuna hükmetmek mümkündür. Kudüs'te dağların yerinden oynadığı, deniz sularının kilometrelerce çekildikten sonra tekrar eski haline geldiğine dair kayıtlar, buradaki afetin şiddeti hakkında da bilgi verebilir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 212-213).

Metinde bahsedilen Hayber, Nablus ve Cezire mühim yerlerdir. Depremin etkilediği kentlerden biri olan Hayber, Hamevî'nin meşhur eserinde Şam bölgesine gitmek isteyenlerin geçeceği bir güzergâh ve Medine-Şam arasında köprü vasıtası gören bir yerleşim yeri olarak tanımlanmaktadır (Hamevî, t.y., c. II, s. 409-411). Nablus ise Kudüs'ün kuzeyinde yer alan tarihî bir şehirdir. İbn Battûta *Nûbulus* imlasıyla adını zikrettiği bu şehirle ilgili dikkat çekici detaylara yer vermektedir (İbn Battûta, 2015, s. 68-73). Ana hatlarıyla el-Cezire bölgesinin Yukarı Mezopotamya'yı ifade etmek için kullanılan bir kavram olduğu söylenebilir. Ebü'l-Fidâ, bu bölgeyi kendi içinde 6 bölüme ayırarak buradaki şehirleri tanıtan kayıtlar sunmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 231-243).

İbn Kesîr'in kayıtlarına göre Hicri 462 (1069-1070) yılı Cemaziyelevvel ayının 11'inde Salı günü (18 Mart) yine Remle havalisinde fasilalarla devam eden, etkileri Kudüs ve Nablus'ta da

görülen sarsıntılar yaşandı. Hicri 462 depreminde de, detayları yukarıda verilen ve 2 yıl önce yaşana depremdeki sonuçlara benzer bir tablo ortaya çıktığı görülmektedir. Zira yine bu depremde de evlerin harabeye döndüğü, suların bir süreliğine çekilerek eski haline döndüğü dikkat çekmektedir. Hicri 464 (M. 1071-1072) yılında Bağdat'ta meydana gelen şiddetli depremde insan ve hayvan kayıplarının yaşanmasıyla beraber kıtlık baş göstermiş, benzer durum Horasan bölgesinde de görülmüştür (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 216, 225). Ancak, incelenen eserde geçen sel baskını, iri taneli dolular ve tarımsal zayıyat ile deprem arasında doğrudan bir bağlantı olup olmadığı konusunda netlik yoktur. İbn Kesîr, H. 479 (M. 1086-1087) yılında el-Cezire, Irak ve Biladü's-Şam'da yaşanan deprem nedeniyle çeşitli binaların yıkıldığını aktarmaktadır. Keza müellifin bu asra dair son kayıtlarında; Hicri 484 (M. 1091-1092) yılında yine Biladü's-Şam'da ve başka mıntikalarda depremler yaşandığı, Antakya surlarının zarar gördüğü, birçok insanın da enkaz altında kaldığı zikredilmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 265, 275).

1.4. Hicri 6. asır kayıtları

İbn Kesîr tarafından aktarılan bilgilere göre bu asırda 10 deprem olmuş ve bu depremlerde çeşitli insan kayıpları yanında maddi hasar ve iktisadi zarar meydana gelmiştir. Kayıtlardan ilkinde göre Hicri 508 (1114-1115) yılında Bağdat'ta büyük bir yangın çıktı. Cezire/Cizre kalesinde tahribata neden olan şiddetli bir yer sarsıntısı yaşandı. Aynı deprem silsilesi Urfa, Samsat ve Harran'da da etkili oldu. Bilhassa Harran kalesinin büyük zarar gördüğü, Samsat'ın adeta haritadan silindiği depremlerde meskenler tahrip oldu. Bahsedilen depremin bilançosuna göre bölge halkından 100.000 kişi hayatını kaybetti. Bu tahribattan üç yıl sonra yine Bağdat'ta Hicri 511 (M. 1117-1118) yılında büyük bir deprem meydana geldi. Depremin neden olduğu yıkım sonucunda şehrin bir bölümü yerle yeksan olurken, zirai alanlarda meydana gelen tahribat nedeniyle tedarik zinciri bozuldu ve piyasada arz sıkıntısı yaşanmaya başladı (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 339, 344). İbn Kesîr'in kayıtlarında rastlamadığımız ancak dönemin kaynakları tarafından detaylarıyla verilen Hicri 508 (M.1114-1115) depreminde bilhassa Maraş ile ilgili çarpıcı kayıtlar mevcuttur. Urfalı Mateos bu depremde Maraş'ta 40.000 insanın hayatını kaybettiği ve Hesuantz manastırında tüm rahiplerin enkaz altında kaldığı bilgisini verirken, Süryani Patrik Mihail de Kırk Şehit Kilisesi'nin piskopos Dionisius'un gayretleriyle tekrar inşa edildiğini aktarmaktadır (Urfalı Mateos, 1987, s. 256; Süryani Patrik Mihail, 1944, s. 61; Arslantaş, 2015, s. 101).

Yalnızca Kâbe değil, aynı zamanda Mescid-i Nebevi'nin de zarar görmesine neden olan bir başka depremin Hicri 515 (M. 1121-1122) yılında Hicaz bölgesini etkileyecek ölçekte

gerçekleştiği görülmektedir. İbnü'l-Esîr ve onun kayıtlarını kullandığı görülen İbn Kesîr'e göre anılan depremde Kâbe'nin Rûkn-ü Yemanî taşı çatladı ve bir kısmı yere düştü. Mescid-i Nebevi'nin de bir tarafı yıkıldı (İbnü'l-Esîr, 1965, s. 594; İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 354). Bilindiği gibi Beytullah'ın dört ciheti farklı adlarla anılır. Kâbe'nin Yemen tarafına bakan kısmına da *Rûkn-ü Yemanî* denir. Hicri 524 (M.1129-1130) yılında da Bağdat'ta meydana gelen yer sarsıntısı nedeniyle birçok mesken kullanılamaz hale geldi. Hicri 538 (M.1143-1144) yılında ise Biladü's-Şam, el-Cezire bölgesi ve Irak taraflarında gerçekleşen yıkıcı depremlerden dolayı çok sayıda ev harabeye döndü ve insanlar enkaz altında kalarak can verdi (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 373,393).

İbn Kesîr, Hicri 543 (M. 1148-1149) yılında Cebert'te meydana gelen depremden bahsederken hayatını kaybeden insan sayısı hakkında bilgi vermekte ve bu doğal afetin 230.000 kişinin canına mal olduğunu kaydetmektedir. Müellif, aynı yıl Halep'te meydana gelen deprem ve artçıların sayısını da 80 olarak tespit etmektedir. Müteakip sene (H.544/M. 1149-1150) Bağdat'ta yaşanan ana deprem ve artçıların sayısını 10 olarak gösteren İbn Kesîr, bu yıl yaşanan depremler nedeniyle bazı yeryüzü değişikliklerinin olduğu ve salgın hastalıkların arttığı bilgisini vermektedir. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 397, 414).

İbn Kesîr'in kayıtlarında depremin yıkıcı etkisini en net şekilde ortaya koyan kayıtlardan biri de Hicri 552 (1157-1158) yılına aittir. Kayıtlara göre bahsedilen yılda kısmen günümüz Suriye toprakları, kısmen de Anadolu'da etkili olan şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Kayıtlara göre; Antakya, Famiye, Halep, Hama, Hısnü'l-Ekrad, Humus, Kefertab, Lazkiye, Şayzer ve Trablus'ta yıkım büyük olmuştur. Müellifin İbnü'l-Cevzî'den aktardığına göre Şayzer şehrinde sadece iki kişi hayatta kalabilmiş, Kefertab'da ise kurtulan olmamıştır. Famiye kalesi yerle yeksan olurken, Tel-Harran ikiye bölünmüştür. Müellif yerleşim yeri ismi zikretmeksizin Haçlılarla meskûn olan yerlerde de afetin etkili olduğunu yazmaktadır. Ancak, Hama'da çöken bir mektepte yıkıntılar arasında kalarak can veren çocukların akıbetini soran kimse olmadığına dair bilgi oldukça etkileyicidir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 430).

Metinde adı geçen Kefertab, Şam bölgesi şehirlerinden olup, Hıms/Humus cündünde yer almaktadır. Coğrafyacı Ebü'l-Fidâ tarafından, toprak kapların üretildiği küçük bir yerleşim yeri olarak tanımlanması (Ebü'l-Fidâ, 2017, s.224), bu bölgenin jeolojik yapısı hakkında bilgi verebilir. Hamevî'nin eserinde *el-Hısn* başlığıyla verilen maddede *el-Hısnü'l-Ekrad* veya *el-Hısnü'l-Ebyad* adlarıyla anılan yerler hakkında da tafsilatlı malumat vardır (Hamevî, t.y., c. II, s. 264). Ba'lebek ise günümüzde Lübnan'ın Bika' vadisinde bulunmaktadır. İbn Havkal burada

inşa edilen ve hepsi taş olma özelliğine sahip yapılara Şam bölgesinin hiçbir yerinde rastlanmadığını kaydetmektedir (İbn Havkal, 2021, s. 153).

İbn Kesîr, H. 565 (M.1169-1170) yılında meydana gelen deprem ve depremin etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik adımlar hakkında da bilgi vermektedir. Kayıtlara göre bu yılda Biladü's-Şam ve el-Cezire'de şiddetli yer sarsıntıları yaşandı. Ba'lebek, Dımaşk, Halep, Hama ve Humus'ta bilhassa askerî amaçlı yapılar büyük zarar gördüyse de Nureddin Mahmud Zengî tarafından sözü edilen yapılar tamir ettirildi. Eserde yer alan Hicri 6. yüzyıla ait bir başka kayıta da depremden bahsedilmekle beraber, depremin merkez üssü yahut etki alanı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 470). Süryani Patriği Mihail'in, anılan depremde kendi kiliseleri dışında Halep'te ne varsa yerle yeksan olduğuna dair kayıtları da dikkat çekicidir (Süryani Patrik Mihail, 1944, s. 213). Zira depremlerin ilahi bir ceza olduğuna dair inanışların geçmişten günümüze yaygın olduğu bilinmekte ve görülmektedir. İbn Kesîr'in verdiği bilgilere göre, Hicri 575 (1179-1180) yılında da aynı bölgede yaşanan ve tahrip gücü yüksek yer sarsıntıları nedeniyle bazı askerî ve sivil yapılar zarar görmüş, bazı yerleşim yerleri de haritadan silinmiştir. Müellif tarafından biraz da mübalağalı bir üslupla anlatılanlara göre uzak mesafelerdeki dağlardan kopan parçalar çöllerde buluşmuştu. Keza afetin neden olduğu kıtlık yüzünden bahsedilen bölgelerde bazı insanların açlıktan öldüğü görülmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 532).

Kayıtlarını inceleyerek mukayeseli olarak değerlendirmeye çalıştığımız İbn Kesîr tarafından verilen en çarpıcı sayılar Hicri 597 (1200-1201) yılına aittir. Eldeki verilere göre bahsedilen yıl; Biladü's-Şam, el-Cezire, Anadolu ve Irak coğrafyasını etkileyen ve en çok Şam bölgesinde tahribata neden olan bir deprem yaşanmıştır. en şiddetlisi Şam'da vuku bulmuş ve burada birçok ev yıkılmış, birçok mahalle de tahrip olmuştu. Akka, Busra, Nablus, Sur ve Trablus'a dair yıkım manzaraları kaydeden kaynaklar, bilhassa Nablus'taki ölü sayısının 30.000'e ulaştığı, Samirîlerin meskûn olduğu mahalle/Haretü's-Samire dışında taş üstünde taş kalmadığını yazmaktadır. Yaşanan deprem nedeniyle Dımaşk'ta bazı cami ve hastaneler yıkılmış, mukavemetiyle meşhur olan Ba'lebek Kalesi'nin büyük bir kısmı çökmüş, birçok gemi kıyıya vurmuş ve birçok ev enkaz haline dönmüştü. İbn Kesîr, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarına dayanarak 1200-1201 yılı depremlerinde 1 milyon 100 bin kişinin hayatını kaybettiğini yazmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 106-107).

Çalışma metninde bahsi geçen depremden etkilenen yerin Nablus'ta bulunan bir Sâmirî Mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İncil'deki kayıtlardan yola çıkarak Sâmirîlerin melez bir topluluk olmalarından dolayı dışlandıklarına hükmetmek mümkün görünmektedir. Konuyla

ilgili açıklama metni için tam künyesi kaynakçada verilecek olan İncil'e bakılabilir (İncil, 2008, s. 518). Sâmirîlerin tarihine dair yapılan araştırmalar, onların Asur Devleti ve Roma İmparatorluğu zamanında sürgünlere maruz kalarak Nablus'u inşa ettiklerini (Arslantaş, 2008, s. 24 vd) ve Nablus'un Sâmirîler tarafından kutsal bir mekân olarak telakki edildiğini ortaya koymaktadır.

1.5. Hicri 7. asır kayıtları

İbn Kesîr'in sıklıkla yararlandığı ve alıntılar yaptığı isimlerden biri de İbnü'l-Esir'dir. Müellifin İbnü'l-Esir'den alıntılar yaparak verdiği bilgilere göre Hicri 600 (M. 1203-1204) yılında; el-Cezire, Kıbrıs, Mısır, Biladü'ş-Şam ve başka bazı mntıklalarda şiddetli bir yer sarsıntısı oldu. Müteakip kayıtlara göre Hicri 608 (1211-1212) yılında Kahire, Kerek ve Şevbek'te yaşanan yıkıcı depremler nedeniyle meskenler harap olmuş, bazı kaleler yıkılmış ve çok sayıda insan enkaz altında kalarak hayatını kaybetmiştir. (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 121, 158).

Kayıtlarda geçen Kerek, Şevbek ve Harre gibi yerlerde sıklıkla depremlerin yaşandığı görülmektedir. Kerek Ürdün'de bulunan tarihî bir yerleşim yeri olup, Şevbek ile Kerek arasında Ebü'l-Fidâ'ya göre üç konaklık mesafe vardır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 212). İbn Kesîr'le çağdaş olan Muhammed b. Kalavun zamanında Kerek'in çehresini değiştirecek eserler yapıldığı bilinmektedir. Ancak Harre ifadesiyle kastedilen bölgenin yeri saptanamamıştır. Çünkü Arap Yarımadasıyla Biladü'ş-Şam'da *Harre* adıyla bilinen birçok yerleşim yeri vardır. Yanmış gibi görünen volkanik alanlara Harre dendiği ve İbn Kesîr tarafından muayyen bir tarif yapılmadığı için, metindeki yerle ilgili yazacağımız açıklama tahminden öteye geçmeyecektir.

İbn Kesîr'in kayıtlarında depreme dair en detaylı anlatımlardan biri Hicri 654 (M. 1256-1257) yılına aittir. Müellif aynı olayı iki farklı mektuba dayandırarak aktarmaktadır. Bunlardan birincisine göre Hicret'in 654 (M. 1256-1257) yılı 3 Cemaziyelahir Çarşamba gecesi Medine'de duyulan bir sesi müteakip şiddetli bir yer sarsıntısı hissedilmişti. Üç gün devam eden sarsıntının şiddetinden hemen hemen şehirdeki tüm yapılar etkilenmişti. Müteakiben Harre civarında Kureyza yakınlarında alevleri göklere yükselen lavlar peyda olmuştu. Adeta dağlar lava dönüşerek Şezâ vadisi boyunca akmıştı. Harre'deki Irak hacılarının da yolu ateşle dolmuş, görgü tanıkları bu ateşi Kuran- Kerîm'deki kıyamet sahnelerine benzetmişti (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 345). *Miratü'z-Zaman* adlı eserin mütemmim cüzü olarak tavsif edebileceğimiz bir eser telif eden Yunûnî ise Çarşamba günü başlayıp Cuma gününe kadar fasıllarla devam eden 14 deprem olduğunu kaydetmekte ve yukarıda bahsedilen mektup metinlerine eserinde yer vermektedir (Yunûnî, 1347/1954, s. 4-8).

Aynı hadiseyi konu alan bir başka mektuba göre ise durum müteakip satırlarda anlatıldığı gibi gerçekleşti. Hicri 654 (M. 1256-1257) yılı Cemaziyelahir başlarında Medine'de üç gün boyunca devam eden ürkütücü sesler işitilmiş, üçüncü gün bir deprem olmuştu. İlk mektupta Harre'de ortaya çıkan ateşin üç minare boyu yüksekliğinde olduğu vurgulanırken, ikinci mektupta ateşin Mescid-i Nebevî boyunda olduğu ifade edilmektedir. Yine ilk mektupta sahne kıyamete benzetilirken, ikinci mektupta açıkça Mürselat Sûresi'ne atıf yapılarak tablo okuyucunun gözünde canlandırılmaya çalışılmaktadır. Mektuplardaki diğer detayların örtüştüğü görülmektedir. (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 346). İbn Kesîr'in bahsettiği mektuptaki anlatıdan akışkan sıvının volkanik lav olduğu anlaşılmaktadır. Mektubu yazan kişinin ifadelerine göre tanık oldukları sahne karşısındaki acizlikten dolayı insanlar tövbe ederek Allah'a sığındılar. Cemaziyelahir ayının üçüncü günü olan Çarşamba gecesine girildiğinde Medine-i Münevvere'de gece yarısından sonra başlayan ve günlerce devam eden 10 deprem yaşandı. Sarsıntı nedeniyle Mescid-i Nebevî'nin minberi yerinden kaymış, Harem-i Şerif'in kandilleri de sallanmıştı. İfadelerden anlaşıldığına göre Cuma gününe kadar devam eden bu korkutucu tabloya Harre yolundaki ateşin neden olduğu yeni bir korku eklenmişti (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 346). İbn Kesîr'in kayıtlarında geçen benzetme, Kurân-ı Kerîm'in 77. Sûresi olan Mürselat Sûresi'dir. Bu sûre 50 ayetten müteşekkil olup, kıyamet sahnelerine dair imgeler içerir. Depremi tecrübe eden ve volkanik lavlara tanık olan insanların çaresizlik psikolojisiyle yaşadıkları tecrübeyi kıyamet sahnesine benzetmeleri anlaşılabilir bir durumdur.

İbn Kesîr, Medine kadısının kayıtlarına dayanarak Hicri 654 (1256-1257) yılında meydana gelen bir başka depremden daha bahsetmektedir. Buna göre, şehir halkı sarsıntı olduğunda Harem-i Şerif'e sığınarak dua ve niyazda bulunmuş, vali de kölelerini hürriyetine kavuşturmuştu. Hicri 661 (1262-1263) ve Hicri 692 (M. 1292-1293) yıllarında Musul ve Kerek'te meydana gelen depremlere dair haberlerle İbn Kesîr'in 7. asır deprem haberleri sona ermektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 351, 416, 549).

1.6. Hicri 8. asır kayıtları

İbn Kesîr, tarihçiliğinin yanı sıra hadis, fıkıh ve tefsir başta olmak üzere pek çok alanda eser bırakmış velûd bir isimdir. Yukarıda aktarmaya çalıştığımız kayıtları, kendinden önce yaşamış ve muteber kabul edilen tarihçilerden yaptığı iktibaslarla sunan İbn Kesîr'in aşağıdaki kayıtları ya bizzat müşahede ettiği ya da küçük yaşlarda olsa da çevresinden duyduğu olaylara dayanmaktadır. Bu yönden bakıldığında İbn Kesîr'in Hicri 8. Yüzyıla dair kayıtlarını, dönemin çağdaşı ve tanıdığı olan bir tarihçinin verdiği bilgiler olarak görmek gerekir. Müellifin bu asra dair ilk kayıtları Hicri 702 (M. 1302-1303) yılına aittir. Bu kayıtlara göre anılan yılın Zilhicce

ayının 23'ünde Perşembe sabahı Mısır ve çevresinde hissedilen bir sarsıntı meydana geldi. Gerçekleşen depremden dolayı denizler dalgalandı, gemiler kırıldı, evler yıkıldı, sayısız insan öldü ve duvarlar çatladı. Müellifin ifadesiyle kısmen Biladüş-Şam'da da hissedilen bu depremin emsali görülmemiştir (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 75-76). Bahsedilen depremi doğrudan tecrübe etmiş olan meşhur müellif Nüveyrî (ö.1333) *Nihâyetü'l-Ereb*'inde bu olaya iki sayfa ayırmaktadır. Nüveyrî, depremin ne denli geniş bir coğrafyada yıkıcı etkilere neden olduğunu tafsilatıyla anlatmakta ve aynı depreme dair Ahmet Sağlam tarafından yapılan müstakil bir çalışma bulunmaktadır (Nüveyrî, 2004, c. XXXII, s. 39-40; Sağlam, 2016, s. 171-181).

Müellifin, incelemeye konu olan eserinde deprem hadiseleri hakkında bilgi vermenin ötesinde, bazen de depremin yaralarının sarılması ile ilgili detaylar paylaştığı görülmektedir. Bu neviden bir bilgiye göre Hicri 704 (M. 1304-1305) yılı 3 Rebiülevvel Pazar günü, Baybars el Çeşniğîr, depremden zarar gören Hâkim Camii'ni tamir ettirdi. Yapılan tamirattan sonra burada tedris ve talim faaliyetleri tekrar başladı. Müellif, tekrar ilmî faaliyetine başlayan bu camide hadis, nahiv ve kıraat derslerini veren âlimlerin isimlerini de eserinde zikretmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 85). İbn Devâdârî de bahsedilen depremden sonra yıkılan binaların tamirat safahatını detaylandırırken Baybars el-Çeşniğîr'in cömertçe kendi mülkünden harcama yaptığını kaydetmektedir (İbn Devâdârî, 1960, s. 101).

İbn Kesîr Hicri 722 (M. 1322-1323) yılı Muharrem ayında Dımaşk'ta ve Hicri 727 (M. 1326-1327) yılında Şam'da büyük depremlerin meydana geldiğini kaydetmekte ve muhtemelen tecrübe ettiği depremle ilgili: *"Allah böyle felaketlerin şerrinden hepimizi korusun."* temennisinde bulunmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 181, 216). İbn Kesîr'in Hicri 8. yüzyılda yaşanmış depremlere dair aktardığı son bilgi 744/1343-1344 tarihinde Dımaşk'ta gerçekleşen deprem hakkındadır. Zehebî tarafından da desteklenen kayıtlara göre 15 Şaban 744 Cumartesi günü Dımaşk'ta insanların da pek hissetmediği hafif ölçekli bir sarsıntı meydana geldi. Ancak kaynaklar bu depremin Halep taraflarında çok sayıda binayı harap ettiği, Halep kalesindeki bazı burçların bu yüzden yıkıldığı ve Menbic şehrinin binalarından çok az bir kısmının ayakta kalabildiğini kaydetmektedir. (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 330-331; Zehebî, 1948, c. VI, s. 236). Ancak Kerek'teki erzak kıtlığının Biladüş-Şam'ın farklı şehirlerini etkileyen depremle doğrudan bir ilgisi olup olmadığına dair İbn Kesîr'in kayıtlarından yola çıkarak bağlayıcı bir hükme varmak zor görünmektedir.

2. Kayıtlara Dair Analitik Değerlendirmeler

Yukarıda, İbn Kesîr tarafından yazılan ve yaratılıştan Hicri 767 (M. 1365-1366) yılına kadar yaşanmış olayların anlatıldığı meşhur *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserin son 500 senelik kısmında yer alan depreme dair kayıtlar ele alınmıştır. Bu kayıtlara göre Hicri 3. asırda depreme dair 6 kayıt yer almaktadır. Bu kayıtlar; H.245-M. 859/860 yılı depremi, H.249-M. 863/864 yılı depremi, H.258-M. 871/872 yılı depremi, H.280-M. 893/894 yılı depremi, H.288-M. 900/901 yılı depremi ve H.289-M. 901/902 yılı depremidir. İlk kayıtta Antakya depreminden bahsedilmekte ve 1500 evin enkaza dönüştüğü bilgisi verilmektedir. Aynı şekilde Vâsıt'ta meydana gelen depremde 20.000'den fazla insanın hayatını kaybetmesine neden olduğuna dair bilgiler sunulmaktadır. Bu asrın sonlarında Erdebil'de meydana gelen ve günlerce devam eden depremin yıkıcı etki bakımından ön plana çıktığı görülmektedir. Zira bu depremdeki can kaybı 150.000 kişi olarak kaydedilmiştir. Kayıtlarda sıklıkla geçen Vâsıt şehrinin günümüze metruk halde bulunmasıyla bu yerleşim yerinin deprem bölgesi olması arasındaki ilişkinin boyutunu ortaya koyacak netlikte kayıtlara rastlamadığımız için Vâsıt'ın zaman içinde terk edilmesinin yegâne sebebinin deprem olduğunu iddia etmek bilimsel açıdan doğru olmayacaktır.

Hicri 4. asırda gerçekleşen depremlere dair İbn Kesîr 7 kayıt sunmaktadır. Bunlar; -H.331-M. 942/943 yılı depremi, H.345-M. 956/657 yılı depremi, H.346-M. 957/958 yılı depremi, H.347-M. 958/959 yılı depremi, H.363-M. 973/974 yılı depremi, H.376-M. 986/987 yılı depremi ve H.398-M. 1007/1008 yılı depremidir. Bu asırda meydana gelen depremlerin hiçbirinde net insan kaybı ya da yıkılan mesken sayısına dair bir sayı telaffuz edilmemesi dikkat çekicidir. Kayıplardan bahsederken müellifin genellikle: “sayısını ancak Allah'ın bileceği kadar çok insan öldü.” ya da: “sayısız ev yıkıldı.” şeklinde ifadeler kullanmayı tercih ettiği görülmektedir. Bunun temel nedeni, kuvvetle muhtemel o günün koşullarında sağlam istatistiksel verilere ulaşılamıyor ya da istatistik çıkarılamıyor olmasıdır. Ulaşım imkanları ve haberlerin farklı coğrafyalarda yayılma hızı hesaba katıldığında bu durumu doğal karşılamak mümkün olabilir. Yine de bu bilgiler, deprem bölgelerinin tespit edilmesine ve kayıp miktarları üzerinden demografik yapı hakkında bazı tahminler yürütülebilmesine yardımcı olma potansiyeline sahip olduğu için kıymetlidir.

Hicri 5. asırda gerçekleşen depremlerden İbn Kesîr'in kayıtlarına yansıyan deprem sayısı 10'dur. Bu da ortalama her 10 yılda kayda değer bir deprem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu depremlerin oluş yılları; H.425-M. 1033/1034 yılı depremi, H.434-M. 1042/1043 yılı depremi, H.444-M. 1052/1053 yılı depremi, H.450-M. 1058/1059 yılı depremi, H.458-M. 1065/1066 yılı depremi, H.460-M. 1067/1068 yılı depremi, H.462-M. 1069/1070 yılı depremi, H.464-M.

1071/1072 yılı depremi, H.479-M. 1086/1087 yılı depremi ve H.484-M. 1091/1092 yılı depremi şeklindedir. Kayıtlardan net sonuç çıkaramamamızın bir nedeni müellifin sağlam verilere dayalı istatistik sunmaması, diğer nedeni de meydana gelen depremlerin çoğunda oluş zamanı yer almamasıdır. Bu durum adı geçen asırda meydana gelen depremler arasında bağlantı olup olmadığı, birbirini tetikleyen depremler meydana gelip gelmediği konusunda fikir yürütmemize engel teşkil etmektedir. Yine de eldeki verilerden hareketle H.425-M. 1033/1034 yılı depreminde Kudüs bölgesinde büyük zayıat olduğuna hükmedilebilir. H. 434 (M. 1042-1043) yılında Tebriz'de meydana gelen depremde 50.000 kişinin ölmesi, hem depremin yıkıcı gücünü göstermesi hem de demografik yapıya dair fikir vermesi açısından kayda değer bir bilgi olarak görülmektedir. Hicri 450 (M. 1058-1059) depreminde ölen insanlar ve yıkılan evlerin yanı sıra dikkat çeken husus yağmalama hareketlerine dair çarpıcı örneklerin sunulmasıdır. Bu durum deprem sonrasında ortaya çıkabilecek muhtemel zafiyetler konusunda tarihî kayıtlardan ders alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

İbn Kesîr'in kayıtlarına bakıldığında ve bu kayıtlar yüz yıllık süreçler halinde değerlendirildiğinde deprem sayısının en çok olduğu dönemin Hicri 6. Asır olduğu görülür. Bu yüzyılda olan depremler kronolojik olarak Hicri 508 (M.1114-1115) ve Hicri 597 (M.1200-1201) arasında gerçekleşmiştir. Bu zaman dilimi içinde; H.511-M. 1117/1118 yılı depremi, H.515-M. 1121/1122 yılı depremi, H.524-M. 1129/1130 yılı depremi, H.538-M. 1143/1144 yılı depremi, H.543-M. 1148/1149 yılı depremi, H.544-M. 1149/1150 yılı depremi, H.552-M. 1157/1158 yılı depremi, H.565-M. 1169/1170 yılı depremi, H.575-M. 1179/1180 yılı depremi gerçekleşmiştir. İbn Kesîr tarafından bu yüzyıla dair bazı istatistikler verilmekle beraber çeşitli bölgelerde meydana gelen depremlerde ölenlerin sayısı toplu olarak verildiği için hangi kentte ne kadar insan öldüğüne dair tespit bulunmak mümkün görünmemektedir. Müellif: *"Bu beldelerin ahalisinden 100.000 kişi öldü."* şeklinde genel ifadeler kullanmaktadır. Hicri 515 (M. 1121-1122) yılı depremi Kâbe'nin zarar gördüğü ve Yemen tarafına bakan duvarının - *Rükn-ü Yemanî*- yıkıldığı bir deprem olarak kayıtlara geçmiştir. Hicri 543 (M. 1148-1149) yılında Halep'te meydana gelen depremde kentin bir gecede 50 kez sarsıldığına dair bilgi dikkat çekicidir. Hicri 544/M. 1149-1150 yılında Hama'da meydana gelen depremde, içinde çocukların bulunduğu bir okulun yıkıldığı ve *çocukların akıbetini soran kimse olmadığı* yönündeki kayıtlar depremin yıkıcı sonuçlarını ortaya koymaktadır. İbn Kesîr tarafından sunulan kayıtlarda depremin neden olduğu en fazla can kaybı Hicri 597 (1200-1201) yılına aittir. Zira müellif açıkça kaynak göstererek bu yıl deprem nedeniyle 1.100.000 kişinin öldüğünü yazmaktadır.

Yalnızca 5 depremin gerçekleştiği Hicri 7. asırda; H.600-M. 1203/1204 yılı depremi, H.608-M. 1211/1212 yılı depremi, H.654-M. 1256/1257 yılı depremi, H.661-M. 1262/1263 yılı depremi, H.692-M. 1292/1293 yılı depremi yaşanmıştır. İbn Kesîr Hicri 654 (M. 1256-1257) yılında meydana gelen depremi iki farklı mektup ve kaynak kullanarak aktarmaktadır. Detaylarını yukarıda verdiğimiz için tekrarına lüzum görmediğimiz mektuplardaki bilgiler incelendiğinde, iki mektubun birbiriyle uyumlu olduğu, yalnızca teferruata dair bazı farklılıklar içerdiği söylenebilir. Mektuplara dayanarak mezkûr yılda; Medine-i Nebevî’de büyük bir deprem olduğu, üç minare boyunda ateşler yükseldiği, sel yatağının alevlerle dolduğu ve Mürselât Sûresi örnek verilerek kıyameti andıran bir afet yaşandığı söylenebilir. Hicri 654 (1256-1257) yılında meydana gelen bir başka depremde de insanların çaresizce Harem-i Şerif’e girerek dua ettiklerine dair bilgiler vardır.

İbn Kesîr’in, çalışmamıza konu olan *el-Bidâye ve’n-Nihâye* adlı meşhur eserinin elimizdeki tercümenin son iki cildinde geçen ve Hicri 8. asır depremlerinden bahseden kayıtlarına göre bu yüzyılda; H.702-M. 1302/1303 yılı depremi, H.704-M. 1304/1305 yılı depremi, H.722-M. 1322/1323 yılı depremi, H.727-M. 1326/1327 yılı depremi, H.744-M. 1343/1344 yılı depremi gerçekleşmiştir. Hicri 702 (M. 1302-1303) yılında meydana gelen, Mısır ve Biladü’ş-Şam’da etkisini gösteren depremin hem karada hem denizde yıkıcı sonuçlara neden olduğu anlaşılmaktadır. Hicri 704 (M. 1304-1305) yılında doğrudan bir deprem haberi vermeyen İbn Kesîr, depremin neden olduğu tahribatın ortadan kaldırılmasına yönelik bazı kayıtlar sunmaktadır. Buna göre Hicri 702 (M. 1302-1303) yılında meydana gelen depremden zarar gören Hâkim Camii’nin onarıldığı ve burada tedris sürecinin tekrar başladığı bilgisini vermektedir. İbn Kesîr’in bu yüzyılda gerçekleşmiş depremlere dair verdiği son bilgi Hicri 744 (M. 1343-1344) tarihli Dımaşk depremidir. Dımaşk merkezli depremin Halep taraflarında da büyük tahribata neden olduğu anlaşılmaktadır.

3. Deprem Merkezleri ve Kronolojik Sıraya Göre Depremler

3. 1. Deprem merkezleri

(**Tablo 1.** Alfabetik sıraya göre deprem merkezleri) (**Kaynak:** İbn Kesîr’in *el-Bidâye ve’n-Nihâye* adlı eserinin; XI, XII, XII ve XIV. ciltleri taranarak oluşturulmuştur).

Alfabetik sıraya göre: A-K	Alfabetik sıraya göre: L-V
Adana	Lazkiye/Suriye
Ahvaz/İran	Masisa(Misis)/Adana

Akka/Filistin	Medine
Antakya	Menbiç/Suriye
Ba'lebek/Lübnan	Mısır
Bağdat	Musul/İrak
Beytü'l-Makdis/Kudüs	Nablus/Filistin
Busra/Suriye	Nesa/Türkmenistan
Cebel/İran	Rahbe/Suriye
Cebele/Suriye	Re'sul-Ayn/Suriye
Cebert/Habeşistan	Remle/Filistin
Cezire	Rey/İran
Dımaşk	Diyar-ı Rum/Anadolu
Dinever/İran	Sur/Lübnan
Hısnü'l-Ekrad/Suriye	Sümeysat(Samsat)/Adıyaman
Erdebil/İran	Şam
Filistin	Şeyzer/Suriye
Gazze	Şevbek
Halep	Şiraz/İran
Hama	Taberistan/İran
Hayber	Tarsus
Hemedan/İran	Tebriz
Horasan/İran	Harran
Hulvan/İrak	Tinnis/Mısır
Humus	Tıkrit/İrak
İrak	Trablus/Lübnan
Kahire	Urfa
Kefertab/Suriye	Vâsıt/İrak

Kerek/Ürdün	
Kıbrıs	
Kudüs	
Kûfe/İrak	
Kum/İran	Depremlerden etkilenen yerleşim merkezi sayısı:61

3.2. Kronolojik sıraya göre depremler

(**Tablo 2.** Hicri 245-744/ miladi 859-1344 tarihleri arasındaki depremlerin kronolojisi) (**Kaynak:** İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihaye* adlı eserinin; XI, XII, XIII ve XIV. ciltleri taranarak oluşturulmuştur).

Hicri 3. asırda meydana gelen depremler
-H.245-M. 859/860 yılı depremi
-H.249-M. 863/864 yılı depremi
-H.258-M. 871/872 yılı depremi
-H.280-M. 893/894 yılı depremi
-H.288-M. 900/901 yılı depremi
-H.289-M. 901/902 yılı depremi
Hicri 4. asırda meydana gelen depremler
-H.331-M. 942/943 yılı depremi
-H.345-M. 956/957 yılı depremi
-H.346-M. 957/958 yılı depremi
-H.347-M. 958/959 yılı depremi
-H.363-M. 973/974 yılı depremi
-H.376-M. 986/987 yılı depremi
-H.398-M. 1007/1008 yılı depremi
Hicri 5. asırda meydana gelen depremler
-H.425-M. 1033/1034 yılı depremi
-H.434-M. 1042/1043 yılı depremi

-H.444-M. 1052/1053 yılı depremi
-H.450-M. 1058/1059 yılı depremi
-H.458-M. 1065/1066 yılı depremi
-H.460-M. 1067/1068 yılı depremi
-H.462-M. 1069/1070 yılı depremi
-H.464-M. 1071/1072 yılı depremi
-H.479-M. 1086/1087 yılı depremi
-H.484-M. 1091/1092 yılı depremi
Hicri 6. asırda meydana gelen depremler
-H.508-M. 1114/1115 yılı depremi
-H.511-M. 1117/1118 yılı depremi
-H.515-M. 1121/1122 yılı depremi
-H.524-M. 1129/1130 yılı depremi
-H.538-M. 1143/1144 yılı depremi
-H.543-M. 1148/1149 yılı depremi
-H.544-M. 1149/1150 yılı depremi
-H.552-M. 1157/1158 yılı depremi
-H.565-M. 1169/1170 yılı depremi
-H.575-M. 1179/1180 yılı depremi
-H.597-M. 1200/1201 yılı depremi
Hicri 7. asırda meydana gelen depremler
-H.600-M. 1203/1204 yılı depremi
-H.608-M. 1211/1212 yılı depremi
-H.654-M. 1256/1257 yılı depremi
-H.661-M. 1262/1263 yılı depremi
-H.692-M. 1292/1293 yılı depremi
Hicri 8. asırda meydana gelen depremler
-H.702-M. 1302/1303 yılı depremi

-H.704-M. 1304/1305 yılı depremi
-H.722-M. 1322/1323 yılı depremi
-H.727-M. 1326/1327 yılı depremi
-H.744-M. 1343/1344 yılı depremi

SONUÇ

İbn Kesîr tarafından telif edilen ve tenkit metoduyla kullanılmak kaydıyla Orta Çağ Tarihi araştırmalarında genellikle muteber bir kaynak olarak gösterilen *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserin son beş asırlık kısmında (Hicri 245-744) geçen depreme dair kayıtlar tarafımızca incelenmiştir. Kayıtlarda adı geçen yerlerin bazen şehir, bazen de bölge adı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Müellifin depreme dair kayıtlar sunarken demografik yapıyı göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Deprem merkezi olan yahut depremden doğrudan etkilenen toplam 61 yerleşim yerinin adı tespit edilmiş, teferruat sayılabilecek bazı köylere dair kayıtlar çalışmanın ana eksenine dâhil edilmemiştir. İstatistikler, kronolojik olarak ele alınan ve Orta Çağ tarihçilerinin genellikle bir usul olarak benimsediği yıllara dayalı anlatım metoduna sadık kalınarak oluşturulmuştur. Buna göre; Hicri 3. asırda 6, 4. asırda 7, 5. asırda 10, 6. sırda 11, 7. ve 8. asırlarda da 5'er deprem kaydı tespit edilmiştir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla çeşitli kaynaklarda; Hicri 3. asırda 27, 4. asırda 20, 5. asırda 16, 6. asırda 31, 7. asırda 18 ve 8. asırlarda da 11 deprem kaydı yer almıştır. Ulaşılan istatistikler veriler İbn Kesîr'in, gerçekleşen depremlerin yaklaşık üçte birini kaydettiğini ortaya koymaktadır. Bunun nedeni müellifin kendinden önceki eserleri kullanırken kayda değer gördüğü depremleri kitabına almayı tercih etmesi olabileceği gibi, bilgi kaynaklarına ulaşmada dönemin şartlarının zorluğu da olabilir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın İbn Kesîr'in yaşadığı döneme uzak depremler hakkındaki kayıtları nitelik ve nicelik bakımlardan tenkit edilebilirse de bizzat tecrübe ettiği depremlere dair orijinal kayıtları ve gözlemleri mühimdir.

Eldeki veriler ortalama her 11 yılda yıkıcı etkisi büyük deprem hadisesinin yaşandığını ortaya koymaktadır. Hicri 5. asır, 9 yılda bir deprem yaşanması nedeniyle ortalamanın üzerinde gözükmektedir. Kayıtların genellikle birkaç satırlık yahut bir-iki paragrafı geçmeyecek malumat şeklinde verildiği görülmektedir. Dönemin kaynaklarının her ne kadar sosyal ve iktisadi tarihe dair bilgiler verdiği görülse de, tarihçilik anlayışının ana mihverini siyasi tarih konularının oluşturduğu göz ardı edilmemelidir. Kayıtlar incelendiğinde deprem haberlerinin

somut verilerle desteklenmediği hükmüne varılabilir. Bazı kayıtlarda ölen insan sayısı yahut enkaz yığınının dönerek kullanılamayacak hane gelen evlerden bahsedilmesi istisnai kayıtlar olarak değerlendirilebilir. Bunu da dönemin teknik imkânlarının yetersiz, ulaşım koşullarının zor ve haber kaynaklarının çeşitliliğinin az olmasına bağlamak mümkün görünmektedir. İncelenen kayıtlarda müellifin başta insan kayıpları ve yıkılan evlere dair bilgiler verdiği, istatistiksel veriler varsa paylaştığı, yoksa da kayıpları: “*Ancak Allah'ın bilebileceği kadar çok insan öldü.*” şeklindeki ifadelerle aktardığı görülmektedir.

İncelediğimiz kaynakta kayıp sayısının on binlerle ölçüldüğü kayıtlar da mevcuttur. Bunlardan ilki Hicri 258 (M.871-872) yılında Vâsıt'ta meydana gelen depremdir ki, bu depremde 20.000'den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Kronolojik sırayla gidildiğinde büyük yıkıma neden olan depremlerden ikincisinin Erdebil depremi olduğu görülür. Burada H.288 (M.900-901) yılında gerçekleşen ve günlerce devam eden depremde ölenlerin sayısı 150.000 kişi olarak kaydedilmiştir. Hicri 434 (M. 1042-1043) yılında Tebriz'de meydana gelen depremden sonra, yıkıntılar altında 50.000 kişinin can verdiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Hicri 508 (1114-1115) yılında Cezire diyarında ve Horasan'da meydana gelen depremlerden sonra, bu beldelerde yaşayan insanlardan 100.000 kadarının öldüğü kaydedilmektedir. Keza H. 543 (M. 1148-1149) yılında Cebert'i vuran büyük depremde de 230.000 kişi öldü. Hicri 597 (1200-1201) yılında da Nablus'ta ve köylerinde yıkıntılar altında kalan 30.000 kişi öldü. Hicri 597 (M. 1200-1201) yılında gerçekleşen depremlerde de 1 milyon 100 bin kişinin öldüğü görülmektedir. Ayrıca verilen kayıtlarda deprem algısına dair çarpıcı ifadeler geçmekte, bu doğal afetin din adamları, halk ve yöneticiler nezdinde ilahi bir ceza olarak yorumlandığına dönük açıklamalara yer verilmektedir. Depremlerin siyasi, sosyal ve dinî yönlerine dair, hatta deprem sonrasında yaşanan yağmacılıkla ilgili kayıtlar sunan müellifin, Hicri 444 (M. 1052-1053) Antakya ve Hicri 508 (M.1114-1115) Maraş depremlerine dair kayıt sunmaması ilginçtir. Urfalı Mateos Antakya'da meydana gelen depremde 10.000, Maraş'ta yaşanan depremde de 40.000 kişinin hayatını kaybettiğini canlı tasvirlerle aktarmaktadır. Son söz olarak denebilir ki hiçbir kaynağın yekdiğerine feda edilmeden hem müstakil hem de başka kaynaklarla mukayeseli şekilde incelenmesi, tarihî olayların farklı yönlerini ortaya koymaya katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbadî, A. M. –Salim, A. (1981). *Tarihü'l-bahriyyeti'l-islâmiyye fi mısır ve'ş-şam*. y.y.
- Antâkî, Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ. (1990). *Tarihu'l-antakî el-ma'ruf bi sülâti tarihu utiha*. (thk. Abdusselam tedmûrî). y.y.
- Arık, F. Ş. (1994). Selçuklular zamanında anadolu'da meydana gelen depremler. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, (16 27), 13-32.
- Arslantaş, N. (2008). *İslam dünyasında samiriler*. İz yayıncılık
- (2015). *İslam tarihinde depremler ve algılanma biçimleri*. İz yayıncılık
- Barthold W (2022). *İran tarihî coğrafyası*. (Çev. Ö. Alkaç). Selenge Yayınları.
- Belgin Ç. D. (2021) Korunması gereken bir yerleşim: misis, *Stratejik ve sosyal araştırmalar Dergisi*, 5 (3), 707-737.
- Demirkent, I. (2020). İslam ansiklopedisi. (c. 30, s. 178-181). TDV Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l Müeyyed İmadüddin İsmail b. Ali. (2017). *Takvimü'l-büldan (Ebü'l-fida coğrafyası)*, (h. R. Şeşen). Yeditepe.
- Finkel, C. (2001). A consideration of the sources for the historical seismicity of Anatolia. *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*. Globus Dünya Basımevi. ss. 277-289.
- Hamevî, Abdillâh Şihabüddin Yakut b. Abdillâh Hamevî. (t.y.). *Mu'cemü'l büldân*. Darü's-Sadr.
- İbn Battûta, Ebû Abdullâh Muhammed İbn Battûta Tancî. (2005). *İbn battûta seyahatnamesi*. (Çev. A. S. Aykut). Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullâh b. Aybek. 1960. *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer I-IX, C. IX, ed-dürri'l-fâhir fi sîreti'l-meliki'n-nâsır*, (thk. Hans Robert Roemer). y.y.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. (2021). *Sûretü'l-arz (Onuncu asırda islam coğrafyası)*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe.
- İbn Kesîr, İmadüddin İsmail b. Şihabüddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. (1995) . *El-bidâye ve'n-nihâye (büyük islam tarihi)*. (Çev. M. Keskin). Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Ebü'l-Kerem. (1965). *el-Kâmil fi't-tarih*. I-XIII. (thk. C.J. Tornberg). y.y.
- İncil*. (2008). Zirve Yayıncılık.
- Kaya, S-Kıyılı, R. (2009). Antakya'da ortaçağ'da meydana gelen doğal âfet ve salgın hastalıklara bir bakış. *Mustafa kemal üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*. 6 (12), 403-418.
- Makdisî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Makdisî. (t.y.). *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim*. Mektebetü Medbûlî.

- Nüveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, C. XXXII (thk. Üstaz İbrahim Şemseddin). y.y.
- Özgüdenli, O. G. (2008). Rey. İslam ansiklopedisi. (c.35, s. 40-41). TDV Yayınları.
- Sağlam, A. (2016). Memlûk çağında 1304 kahire depremi ve etkileri. *Afyon Kocatepe üniversitesi sosyal bilimler dergisi*. 18 (2),171-181.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf. (1951). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. C. I-VIII. Dairetü Mearif-i Osmaniye.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî. (1407/1987). *Keşfü's-salsale an vasfi'z-zelzele*, (thk. M.Kemalüddin İzzüddin). y.y.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. (1967). *Tarihu't-taberî*, I-X, (thk. Ebü'l-Fadl İbrahim).y.y.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, strateji ve bütçe başkanlığı, Kahramanmaraş ve Hatay depremleri raporu, Mart 2023
- Urfalı mateos vekayi-namesi (952-1136) ve papaz grigor'un zeyli (1136-1162)*. (1987). (trc. Hrant D. Andreasyan, notlar:E. Dulaurer, çev. M. Halil Yınanç, Türk Tarih Kurumu.
- Yakûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh. (t.y.). *Tarih*. y.y.
- Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî. (1347/1954). *Zeylü mir'âti'z-zamân*. y.y.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. (1948). *el-İber fi haberî men gaber*. (thk. Salahaddin Müneccid).y.y.